

ERMENİLERİN NAHÇIVAN İDDİALARI VE XX. YÜZYIL BAŞLARINDA YAPILAN KATLIAMLARDA BÜYÜK GÜÇLERİN ROLÜ*

(ARMENIANS' NAKHCHIVAN CLAIMS AND THE ROLE OF GREAT POWERS
IN MASSACRE BY ARMENIANS IN THE BEGINNING OF XX CENTURY)

Doç. Dr. Emin ŞİHALİYEV

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nahçıvan Şubesi
Kafkasya Tarihi masası başkanı
Nahçıvan Devlet Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümü
e-posta: emin.amea@yahoo.com

Öz: Nahçıvan Azerbaycan'ın en eski topraklarından biridir ve dünya medeniyetinin eski merkezlerindedir. Bu bölge uzun senelerden beri Büyük Güçlerin, aynı zamanda Ermenilerin ilgi alanında olmuştur. Çünkü Nahçıvan Türk Dünyası arasında önemli bir köprüdür. Ermenilerin Azerbaycan'a ve onun ayrılmaz parçası olan Nahçıvan'a yönelik toprak iddialarının ve yapılan katliamların sebepleri tamamen ideolojik, psikolojik ve politik içeriklidir. Makalede belgeler ışığında XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Ermeni iddialarının Azerbaycan, özellikle Nahçıvan üzerindeki etkileri araştırılmış, Nahçıvan'ın jeopolitik konumu ve Türk Dünyası'nda taşıdığı önem analiz edilmiştir. Belgeler XX. yüzyıl başlarında Rus ve İngiliz politikaları doğrultusunda desteklenen, para, silah ve cephane ile tedarik edilen Ermenilerin Azerbaycan'da ve onun ayrılmaz parçası olan Nahçıvan'da büyük bir Türk katliamı gerçekleştirmiş olduklarını ispat etmektedir.

Anahtar kelimeler: Nahçıvan, Ermeniler, katliamlar, Büyük Güçler, Rusya, İngiltere.

Abstract: Nakhchivan is one of the most ancient lands of Azerbaijan and one of the ancient centers of world culture. This region was in the interest circle of Great Powers, at the same time Armenians for many years. Because Nakhchivan is the basic sole bridge among the Turkish World. The reasons of Armenian territorial claims against to Azerbaijan and its inseparable component part Nakhchivan and massacre by Armenians are completely ideological, psychological and political. In this article were

* Bu çalışma Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı'na bağlı Bilim Geliştirme Kurumu'nun desteğiyle hazırlanmıştır.

Grant №EİF/MQM-3-Shusha-2014-7(22)-05/01/5

researched impacts of the Armenian claims on Azerbaijan, especially Nakhchivan in the light of archive documents and were analyzed geopolitical position of Nakhchivan and the decisive importance in the Turkish World. According to historical documents supported by through Russian and British policy and supplied with money and arms, Armenians slaughtered Turkish people of Azerbaijan and its inseparable part of Nakhchivan at the beginning of the 20th century.

Keywords: *Nakhchivan, Armenians, massacres, Great Powers, Russia, England.*

Giriş

Ermeniler devamlı olarak Türkler tarafından 1915 senesinde soykırıma uğradıklarını iddia ederek kendi yaptıklarını çeşitli yollarla gizlemeye çalışsalar da, belgeler ışığında Ermenilerin Türkiye'nin Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ın başkent Bakü dahil bütün bölgelerinde Türklere yönelik soykırım politikası uyguladıkları ortaya çıkmıştır. Kuşkusuz yapılan işkence ve uygulanan katliamlar büyük güçlerin desteği sayesinde mümkün olmuştur. Bir takım amaçlar uğruna Müslüman Türk insanını acımasızca katleden ve Türk izlerini tarihten silmeye çalışan Ermeniler Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Nahçıvan'da da terör ve katliamlar yaptılar. Yapılan katliamların sebepleri tamamen ideolojik, psikolojik ve politiktir ki, bunun temel dayanağını "Büyük Ermenistan" ideolojisi oluşturmaktadır. Ermeni iddialarına göre, Azerbaycan "Büyük Ermenistan"ın ayrılmaz parçasıdır, Doğu Ermenistan olarak bilinir.¹ Malum, Doğu Anadolu ise Batı Ermenistan olarak öne sürülmektedir.

"Büyük Ermenistan" ideolojisinin bel kemiğini oluşturan Hai-Taht (Ermenilerin Davası) doktrinine göre, Nahçıvan'ı da kendi içine alan bu bölgeler "kaybedilmiş topraklar"dır. Ermeniler tarafından yapılan katliamların temelini de işte bu "kaybedilmiş topraklar" iddiası oluşturmaktadır. Ermeni Ulusal ideolojisine göre, "kaybedilmiş topraklar"ın iadesi için seçilen en uygun araçlar da silahlı mücadeleler, terör ve cinayetlerdir.

Tek bir ulus ve devlet bilinci ile kenetlenen, üstelik Anadolu'da silah deneyimi kazanmış olan azınlı Ermeni gruplar büyük güçlerin desteğini alarak Azerbaycan ve onun ayrılmaz parçası olan Nahçıvan'da korkunç katliamlar yaptılar.

1905-1907 yıllarında Nahçıvan'da Ermeni-Türk çatışması

Ermenilerde ulusal bilinç Türk düşmanlığına paralel olarak şekillenmekteydi. Elbette, bu düşmanlığı körükleyenler sadece Ermeni milliyetçi partileri veya Ermeni Kilisesi değildi, bundan fazlasıyla yararlanan Rusya'nın rolünü de belirtmek lazım. O dönemde Rusya'nın Kafkasya'daki valisi Vorontsov-Taşkov çar II Nikolay'a yazdığı mektubunda "*çatışmaların başlaması için küçük bir bahanenin yeterli olacağını*" bildirmişti.² Bu küçük bahane ne olabilirdi? Bir kişinin katledilmesi ile başlayan küçük bir kıvılcım büyük bir patlayışın

1 A. Ш. Мнацаканян, *О литературе Кавказской Албании*, Ереван, издательство "Академия Наук Армянской ССР", 1969, с. 47-48; Б.А. Улубабян, *Очерки истории Восточного края Армении (V—VII вв.)*, Ереван, изд-во "Академия Наук Армянской ССР", 1982, с. 40.

2 Из писем «И.И.Воронцова-Ташкова Николаю Романову», *История Азербайджана по Документам и Публикациям*, Баку, Элм, 1990, с. 119.

habercisi olabilirdi, bir kişinin katledilmesi ile çatışma başlayacak, sonra Rusya her iki tarafı da silahlandıracaktı.

Kafkasya halklarının birbirlerine düşman kesilmeleri Rusya için gerekliydi. Ermeni ideolojisi, devlet kurma istekleri, gerçekleştirilen katliamlar Rusya'nın çıkarlarına aykırı olmadığı gibi Azerbaycan ve Anadolu Türklerine karşı araç olması itibarıyla uygunluk teşkil etmekteydi.

İlk çatışma Bakü'de patlak verdi. Bir Azerbaycan Türkü Ermeni komitecileri tarafından katledilmiş, bu durum Müslüman ahalide hezeyana yol açıysa da herhangi bir karşı saldırı gerçekleşmemiştir. Ancak daha sonra, bir Türk tutuklu yolda götürülürken Ermeni askeri tarafından öldürülmüştür.³ Bu daha sonra büyüyecek olayların başlangıcı olmuştur. 6 Şubat 1905 yılında başlayan Ermeni-Türk çatışması Gence'de, İrevan'da, Tiflis'te, Nahçıvan'da ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde bir yıl boyunca sürmüştür.

Amerikalı bilim adamı Justin McCarthy, çatışmanın hangi sebeplerden ortaya çıktığına dair görüşünü şöyle belirtmektedir: “Çar hükümeti iki toplumun, devlete karşı birleşecek yerde bir-biriyle boğuşmasını kendi çıkarları açısından yararlı görüyordu”.⁴ Çünkü bu olaylar Rus kolluk gücü geçici olarak Transkafkasya'dan Japonlarla savaş sebebiyle çekilince patlama noktasına gelmişti.⁵ İmparatorluğa karşı savaşacaklarına birbirleriyle savaşacaklarını daha makbul gören Rusya etnik anlaşmazlığı körüklemiş ve iki toplum arasındaki savaşı da tahrik etmiştir.

1905 olaylarının tanığı olan yazar Mehmet Sait Ordubadi katliamların ortaya çıkışını 4 ana nedene bağlamıştır:

- 1) *Ermeni Taşnaksutyun komitesinin müstebit bir yönetim uygulaması ile Kafkasya'da kanlı olaylara sebebiyet teşkil etmesi;*
- 2) *Yerel Çar yönetiminin çatışma sırasında olaylara karışmaması ve görmezden gelmeleri;*
- 3) *Müslümanların (Türklerin) bilgisizliği ve gelişen olaylardan habersiz olmaları;*
- 4) *Ermenilerin devlet kurma hevesinde olmaları.*⁶ (Yani Büyük Ermenistan hedefi).

3 M.S.Ordubadi, *Kanlı Seneler*, Bakü, Karabağ'a Yardım Komitesi, 1991, s.12.

4 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, İstanbul, İnkılap kitabevi, 1998, s. 142.

5 Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 139.

6 Geniş bilgi için bkz: M.S.Ordubadi, *a.g.e.*, s. 8-10.

Nahçıvan'da Azerbaycan Türkleri demografik açıdan büyük üstünlüğe sahip olsalar da halkın büyük çoğunluğu eğitimsizdir ve dini duyguları milli kimlik olarak tanımlamaktaydı. Bu yüzden çatışma patlak verdiği zaman olaylar Ermeni-Azerbaycanlı veya Ermeni-Türk çatışması olarak değil, Ermeni-Müslüman çatışması olarak tanımlanmaktaydı.

Nahçıvan'da çatışma Taşnakların ve Çar memurlarının tahrikleri sonucu ortaya çıktı. Ahali arasında Ermenilerin silahlandırıldığına dair haberler dolaşmaktaydı ki, bu durum psikolojik gerginliğin artmasına sebep oldu. Ermeniler kendilerini Nahçıvan'ın gerçek sahipleri olarak görmeleri, bunu Türk ahaliye kabul ettirmeye çalışarak onlarla alay etmeleri durumu daha da gerginleştirdi. M. S. Ordubadi'nin verdiği bilgilere göre, her taraftan Ermeni köyleri ile çevrelenen Nahçıvan'a Ermeniler 6 saat içerisinde İrevan'dan istedikleri miktarda asker getirmeye güçleri yettiğinden Müslümanlarla kötü geçinmekte, tatlı bir söz bile söylemek istemiyorlardı.⁷

*Nahçıvan'da çatışma
Taşnakların ve Çar
memurlarının tahrikleri
sonucu ortaya çıktı. Ahali
arasında Ermenilerin
silahlandırıldığına dair
haberler dolaşmaktaydı ki,
bu durum psikolojik
gerginliğin artmasına
sebep oldu.*

Kanlı olayların yaşanması arifesinde Nahçıvan'da silahlı Taşnak Ermeni askerleri hazır bulunmaktaydılar. Olayların diğer tanıklarından olan yazar Mirmuhsin Nevvab bu konuda yazıyor: "Erivan'da fesatlık yapan Ermeniler Nahçıvan'a gelince durum gerginleşti. Nahçıvan Ermenileri uzun yıllardan beri tedarik ettikleri silahlarıyla – top, bomba, tüfek ve s. katliamlar için hazırlık yapmaya başladılar."⁸

Buradan anlaşıldığı gibi, Nahçıvan olayları Erivan'dan gelmiş Taşnak silahlılarının tahriki ile başlamıştır. Bu tahriklerin bir sonucu olarak Nahçıvan'da ilk çatışma 5-6 Mayıs 1905 yılında bölgeye bağlı Cehri köyünde Ermenilerce 3 Müslümanın ağır yaralanması, 7 Mayıs'ta ise bir kişinin Tunbul köyünde öldürülmesi ile kızıştı.⁹

Olayları daha da körüklemek için Taşnaklar 11 Mayıs'ta Kültepe köyünde Haçatur isimli zengin bir Ermeni'yi ailesi ile birlikte katlettiler.¹⁰ Bu cinayeti Türklerin üzerine yıktılar. Taşnaklar Kültepe cinayetlerini bahane ederek Nahçıvan şehrine iki saatten fazla bir sürede ara vermeden ateş yağdırdılar.

7 M. S. Ordubadi, *a.g.e.*, s. 18.

8 Mir Möhsün Nevvab, *1905-1906 Yıllarında Ermeni-Müslüman Davası*, Bakü, Azernesr, 1993, s. 21.

9 M. S. Ordubadi, *a.g.e.*, s. 18.

10 M. S. Ordubadi, *a.g.e.*, s. 19.

Müslüman Türkler 12 Mayıs'ta olayların bizzat şahidi olan Vali yardımcısı Baranovski'ye şikâyetinde bulununca, "eğer onlar size ateş ediyorlarsa, siz de onların silahlarını alın. Elimden hiçbir şey gelmez" cevabını aldılar.¹¹

Anlaşıldığı gibi, Ermenilerin silahlanmasından Rusya'nın yerel yönetimleri habersiz değillerdi. Çarlığın olaylara ikili yaklaşımı Rusya'nın bu çatışmada çıkar götüğünün bir göstergesi idi. Belgelerde Taşnaklarla birlikte Çar memurlarının da bizzat etnik anlaşmazlığı körükledikleri, evlerin, dükkanların yağmalanmasında, katliamların yapılmasında rol oynadıkları yer almaktadır. 17 Haziran 1905 yılında Nahçıvan'a bağlı Zeyneddin köyünde Ermenilerle Müslümanlar arasında yaşanan çatışma sebebiyle Nahçıvan'da bulunan Kafkasya alayının komutanı 18 Haziran'da Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği raporda şunları belirtiyordu:

*"Ermenilerle Müslümanlar arasında devam eden çatışmanın durdurulması için yardım amacıyla bana havale edilen Nahçıvan'daki alay 17 Haziran'da akşam saat 8'de silah kullanmak zorunda kaldı, sonuçta Zeyneddin köyünde 20'den çok Müslüman öldürüldü."*¹²

Diğer bir raporda ise 1905 yılı 5 Temmuz'unda Nurs köyünde Ermenilerle Müslümanlar arasında yaşanan çatışmada Rus kazaklarının köye gönderilmesi sonucu dağlara çıkarak kendilerini Ermenilerden koruyan 5 kişinin öldürüldüğü, 11 kişinin ise yaralandığı gösterilmektedir.¹³

Raporların hiç birinde bir Ermeni'nin bile öldürüldüğüne dair hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. Kaynakların da verdiği bilgiler ışığında barışı sağlamak adı ile olaylara karışan Rus kazaklarının Türklere ait dükkanları, depoları yaktıkları, evleri yağmaladıkları ve suçsuz yere insanları katlettikleri gösterilmektedir.¹⁴

Müslüman ahalinin psikolojik durumundan yararlanarak Rus kazakları ile birleşen Ermeniler 30 Kasım'da Cehri köyünü de yaktılar. Köy nüfusunun bir kısmı Ermeniler tarafından katledildi, diğerleri ise yangında öldüler.¹⁵

1905'te başlayan kanlı olaylar 1906 yılında da Nahçıvan'a bağlı diğer bölgelerde – Ordubad, Kültepe, Aliabad, Cehri, Şihmahmut, Çeşmebasar, Tivi,

11 M. S. Ordubadi, *a.g.e.*, s. 19-20.

12 Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), ф, 400, с. 5, л. 4, л. 793.

13 Aynı belge, л. 817.

14 Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti Devlet Arşivi (NMRDA), f. 26, liste: 1, iş: 25, vv. 78-84.

15 Mir Möhsün Nevvab, *a.g.e.*, s. 22; M.S.Ordubadi, *a.g.e.*, s. 21-22.

Tumbul ve diğer köylerde devam etti. M. S. Ordubadi'nin verdiği bilgiler içerisinde, 1906 yılının Ağustos ayında Ordubadlıların Kapan deresinde bir hayli genç erkeklerin, kadınların, çocukların ve bebeklerin cesetlerine rastladıkları gösterilmekte, dereye 15 küçük çocuğun kesilmiş kafalarının ve birbirine karışmış cesetlerin olduğu geçmektedir. İki sene içerisinde 200'den çok köy ve kasaba dağıtılmış, yağmalanmış, 10 binden çok insan katledilmiştir.¹⁶

Bir kadın olayları şöyle anlatmaktaydı:

*Biz kadınlar Molla Hasan Efendi'nin Ermenilerce tikelere ayrıldığını görünce taşların arasına sığındık. Bir kaç Ermeni haydudu acımasızca Molla Hasan Efendi'yi katlettikten sonra diğerlerini de aynı şekilde öldürdüler. Taşların içerisine sığınsam da içeride çok sayıda kadın saklandığından vücudumun yarısı, bacaklarım dışarıda idi. Bunu gören Ermeniler hemen bacaklarımı kesmeye başladılar”.*¹⁷

O dönemin yazılı kaynakları ve arşiv belgeleri 1905-1907 yılları arasında Nahçıvan, Şerur-Dereleyez ve Ordubad bölgelerinde Rusya'nın da yardımı ile Ermenilerin büyük katliamlar yaptıklarını ispat etmektedir.

1918-1920 yıllarında Nahçıvan'da yapılan katliamlar ve İngiliz desteği

Ermenilerin Türk'e olan nefret psikolojisi ve Türk'ü öldürmekten manevi zevk alma düşüncesi kendisini 1918 yılında da açığa vurdu ve etnik çatışma kapsamında katliamlar bu dönemde yeniden alevlendi. Katliamlar Bakü, Şamahı, Guba, Karabağ, Gence, Nahçıvan ve diğer bölgelerde bütün şiddetiyle sürdü. 1918-1919 yılları Anadolu'dan Azerbaycan'a, oradan Güney Azerbaycan'a kadar yer yer yaşanan dehşet olaylarının gölgesinde geçti.

Özellikle Bakü'de üç gün içinde (30-31 Mart, 1 Nisan 1919) yapılan katliamlar önceden düşünülmüş, en ince ayrıntılarına kadar inilmiştir. Hazırlık aşaması olarak Bakü katliamından üç gün önce Ermeniler Erzurum yakınlarındaki Yeşilyayla'da 3000 Türkü katletmişlerdi.¹⁸

16 M. S. Ordubadi, *a.g.e.*, s. 133.

17 M. S. Ordubadi, *a.g.e.*, s. 133.

18 Azerbaycan Cumhuriyeti Prezidentinin İşler İdaresinin Siyasi Senedler Arşivi (*ARPIİSSA*), f. 276, liste: 2, iş: 20, vv. 18.

Azerbaycan'ın Versay Konferansı'na sunduğu raporda gösteriliyor:

“...Mart ayında Türk-Müslüman katliamını yapan Ermeniler, Bakü'yü yerli nüfustan temizlemek, onun servetlerine sahiplenmek ve son olarak da Azerbaycan'ın en eski şehirlerinden biri olan Bakü'yü Ermenistan toprağı ilan etmek istiyorlardı...”¹⁹

Bakü Sovyeti Başkanı Stepan Şaumyan, 13 Nisan 1918'de Moskova'ya – RKS'ye gönderdiği raporda şöyle yazıyordu:

***Üç gün içinde – 30-31 Mart ve 01 Nisan'da** - Bakü'de şiddetli bir çatışma oldu. Sovyet ordusu, bizim oluşturduğumuz Kızıl Ordu, Kızıl Donanma ve Ermeni Milli Ordusu Musavat Partisi'nin önderliğindeki Müslüman “Dikaya Diviziya”sıyla (**Vahşi Alay – E.Ş.**) ve silahlı Müslüman eşkıyalarıyla savaştılar. Biz savaşta başarılı sonuçlar elde ettik. Düşman tamamen yok edildi... Her iki taraftan öldürülenlerin sayısı 3.000'den fazladır. Eğer Müslüman Türk Musavatçılar galip olsalardı, Bakü Azerbaycan'ın başkenti ilan edilecek, Kafkasya Rusya için kaybedilmiş olacak, bütün gayri Müslimler ise katliama maruz kalacaklardı”²⁰*

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucu liderlerinden Mehmet Emin Resulzade, “...Şaumyanlar tarafından Bakü'de yapılan olaylar Petrograd ve Moskova olaylarına kesinlikle benzemiyor. Orada sınıflararası bir savaş, burada ise sınıflararası savaş adı altında soykırım yapılıyordu. Taşnaklar intikam alıyorlardı... Martın 18'inden 20'sine kadar Bakü Türk demokrasisinin kafasında patlatılan toplar, Müslümanlara yapılan haksızlık Azerbaycan fikrini taşıyanları, muhtariyet ve bağımsızlık ülküsü ile yaşayanları yok etmek içindi...” diye yazmaktaydı.²¹

Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti ilk Devlet ve Hükümet Başkanı Neriman Nerimanov, katliamların korkunç şekilde gerçekleştiğine tanık olmuştu. Bu olayları tanımlarken Taşnaklara olan öfkesini şu şekilde açığa vuruyordu:

“Bolşevik olan bir Müslümana dahi aman verilmedi. Taşnaklar “Bolşevikliğinizi tanımayız, öncelikle Türk Müslümansınız, bu yeterli” diyorlardı. Onlar dostça davrananları öldürdüler, evleri soyup soğana çevirdiler... Bolşevik adı altında Müslümanlara karşı her türlü cinayeti

19 Aynı belge

20 С.Г.Шаумян, *Избранные Произведение*, Москва, изд-во политической литературы, 1978, том: 2, с. 246

21 *İstiklal gazetesi*, 31 Mart 1919.

*ışlediler. Değil erkekler, hamile kadınlar bile bunlardan canlarını kurtaramadılar”.*²²

Arşiv belgelerinde gösteriliyor:

*“...iyi silahlanmış ve eğitimli Ermeni askerleri Müslümanların evlerine baskınlar düzenleyerek onları öldürüyor, üç-dört günlük bebekleri hançer ve süngüyle katlediyor, çocukları alevler içine atıyorlardı. Müslüman Türk kadınlar daha ağır şekilde katlediliyorlardı”.*²³

Belirtildiği gibi, katliamlar sadece Bakü ile sınırlı kalmadı, Azerbaycan’ın diğer bölgeleri ile birlikte Nahçıvan’da da şiddetiyle sürdü. Nahçıvan’da yapılan katliamlar Ermeni silahlı birliklerinin başında bulunan ve adı daha sonra Ermeni milli kahramanlığıyla özdeşleşecek olan Andranik Ozanyan ve onun gibi radikal Türk düşmanlığıyla bilinen Nijde, Dro, Kibbon, Doluhanyan’ın önderliği altındaki Ermeni müfrezeleri tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bu komiteciler Anadolu ve Kafkasya’daki kanlı olayların birinci dereceden sorumlularının başında gelmektedirler. Çok önemli bir hususu belirtmek gerekirse, yapılan katliamlarda İngiliz-Ermeni işbirliğinin büyük rolü olmuştur. Bu işbirliği sürecinde Londra’daki Ermeni taraftarı nüfuzlu kişi ve kurumlar da faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başladılar. Londra İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı ve İngiliz Parlamento Üyesi Aneurin Williams 4 Aralık 1917’de İngiliz Dışişlerinden Lord Robert Cecil’e gönderdiği mektupta Ermenilere yardım edilmesi gerektiğini yazıyordu. Williams’a göre Ermeniler silahlandırılmalı ve Andranik gibi gerilla liderlerinden yararlanılmalıydı.²⁴

Aneurin Williams ayrıca İngiliz, Fransız ve Amerikan Hükümetlerinin de Ermeni birlikleri için maddi destekte bulunmaları gerektiğinin altını çizerek bölge dışında olan Ermenilerin para yardımı ile Doğu Anadolu ve Kafkasya’ya getirilmeleri gerektiğini de belirtiyordu.²⁵

Neticede İngiliz Savaş Kabinesi 7 Aralık 1917 tarihli oturumunda Ermenilere finansal destek sağlanması kararını aldı.²⁶ Ayrıca Ermeni gönüllülerinin

22 Tadeus Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)*, İstanbul, Bağlam yayınları, 1988, s. 160.

23 *ARPISSA*, f. 276, liste: 2, iş: 22, vv. 75-77.

24 The National Archives of United Kingdom, Public Record Office Foreign Office (*PRO. FO.*), Documents 371/3062/231202, Aneurin Williams to Lord Robert Cecil (Foreign Office), December 4th, 1917; ayrıca bkz: Başak Tolga, s. 102.

25 (*PRO. FO.*) Documents 371/3062/231202, Aneurin Williams to Lord Robert Cecil (*Foreign Office*), December 4th, 1917; ayrıca bkz: Tolga Başak, İngiltere’nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu (1917-1918), *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2013, sayı: 45, s. 103

26 *PRO CAB (Cabinet Papers)* 23/4, War Cabinet, 294, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Friday, December 7, 1917, p. 101; ayrıca bkz: Tolga Başak, *a.g.m.*, s. 103.

Kafkasya'ya geçişine de yardım edilecekti.²⁷ İngiltere tarafından Ermenilerin desteklenmesi için ayrılan para yaklaşık olarak 20 milyon sterlin civarındaydı.²⁸ 1917 sonları ve 1918 yılı başlarında İngiltere tarafından Tahran'dan Bakü'ye, oradan da Ermenilere verilmek üzere Tiflis'e önemli miktarda altın ve ruble taşındı.²⁹

Sadece para değil, her türlü silah ve cephane de Ermeniler için tedarik edildi. Bu yardımlar Versay'daki İtilaf Yüksek Savaş Konseyi İngiliz askeri uzmanlarının 1917 Aralığındaki memorandumunda açık şekilde

İngilizlerin bu desteği sayesinde hareket kabiliyetlerini artıran ve önemli ölçüde silah, cephane ve mühimmat temin eden Ermeniler Doğu Anadolu'da yaptıkları cinayetlerin yanı sıra Azerbaycan'da, onun ayrılmaz parçası olan Nahçıvan'da ciddi etnik temizlik hareketine imza attılar.

belirtilmektedir: “Her durumda işgal ettikleri bölgelerde Ermenilere silah, para ve cephane tedariki İngiliz politikalarının menfaatinedir. Bu denemenin başarılı olması sonucunda Ermeni güçleri ileride iyi ve faydalı bir müttefik durumuna gelebilir ve Türkleri dize getirmek için kullanılabilirler”.³⁰

İngilizlerin bu desteği sayesinde hareket kabiliyetlerini artıran ve önemli ölçüde silah, cephane ve mühimmat temin eden Ermeniler Doğu Anadolu'da yaptıkları cinayetlerin yanı sıra Azerbaycan'da, onun ayrılmaz parçası olan Nahçıvan'da ciddi etnik temizlik hareketine imza attılar. İşlenen cinayetlerle

ilgili Andranik'in askeri malzemelerin ve silah yardımlarının İngiltere'den aldığını diğer İngiliz arşiv belgeleri de doğrulamaktadır. İngiltere'nin Kafkasya'daki Yüksek Komiseri Oliver Wardrop, İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği bir raporda, Andranik'in Binbaşı Gibbons'tan aldığı bütün silahları Ermeni müfrezelerine dağıttığını belirtmekteydi.³¹ Diğer bir belgede ise Andranik'in yaptığı işler karşılığında her ay 200 bin ruble aldığı gösterilmektedir.³²

27 PRO. FO. 371/3016/237541, J. A. Malcolm to Ronald Graham (*Foreign Office*), December 14th, 1917.

28 Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu*, İstanbul, İletişim yayıncılık, 2000, s. 293.

29 Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, İstanbul, Yeni Yüzyıl – Sabah yayınları, 1995, s. 329.

30 PRO. CAB. 25/120, S.W.C. 1, Secret, “Note on the Military Situation in Armenia” by Supreme War Council, British Section, Versailles, December 3, 1917.

31 India Office Records IOR/L/P&S/11/166. Decypher. Mr. Wardrop (Tiflis), No: 209, 17th December 1919.

32 Extracts from Foreign Office Reports (February, 1919), Azerbaijan Democratic Republic. Great Britain's Archivals Documents, p. 217.

Arşiv belgelerinde aşırı Türk düşmanlığıyla bilinen Nijde, Dro, Kibbon, Doluhanyan gibi Ermeni komitecilerinin, özellikle Andranik Ozanyan'ın silahlı birliklerinin Erivan eyaletinde 200'den fazla, Nahçıvan, Şerur-Dereleyez ve Ordubad nahiyelerinde de 50'den fazla Müslüman köylerine saldırılar düzenlediklerine, köy nüfusunun büyük çoğunluğunun da katledildiğine dair önemli bilgiler bulunmaktadır.³³

Nahçıvan, Karabağ ve Zangezur'un Ermenistan'a birleştirilmesi görevini üstelenerek kanlı faaliyetlerine hız veren Andranik Ozanyan, Haziran-Temmuz 1918'de Nahçıvan'da çok sayıda köy ve kasabaları yakıp yıkmıştır. 1918 Haziran ayı başlarında Aras nehrinin sol kıyısındaki Yaycı köyüne saldıran Andranik silahsız ahaliye işkence ederek, hamile kadınların karınlarını bıçakla yırtarak ceninlerini çıkarıp parçalamıştır. Yaklaşık 4 bin nüfusu olan köy nüfusunun yarıdan çoğu, kadın, çocuk ve yaşlı insan Andranik ve onun müfrezeleri tarafından katledildi. Çoğu insan ise Aras nehrine atılarak boğuldu. Ölenler o kadar çok, sağ kalanlar ise o kadar azdı ki, cesetleri gömmek için insan bulunamıyordu. Andranik'in nehre attığı insanların cesetlerini Nüvedi köy sakinleri çıkararak gömdüler. Cesetlerin sayının çokluğundan büyük bir mezarlık oluşmuştu. Şuanda Ermeni işgali altında bulunan bu mezarlar o dönemden Nüvedi köyünde Yaycı Mezarlığı olarak bilinmektedir.³⁴

Ermenilerin Yaycı köyünde yaptıkları katliamlarla ilgili çok çarpıcı anılara sahip olan köy sakini V. Hüseyinov o günleri şöyle anlatıyor:

*“Halkımıza yönelik Ermeniler tarafından 1918 yılında yapılan soykırım bizim köyümüzden ve ailemizden de yan geçmemiştir. Sabah erkenden köyümüze saldıran Ermeni silahlı birlikleri gecenin karanlığında önlerine çıkan her şeyi mahvediyor, ihtiyarları ve çocukları bıçaklıyor ve kafalarını kesiyorlardı. O gece yüzlerce anaların saçları kana bulaştı, yiğit delikanlıların kafaları kesildi, gözleri çıkarıldı, küçük çocukların vücutları güllerle delik-deşik edildi. Gözleri hiçbir şey görmeyen, Türk kanına susayan Ermeni Taşnakları benim annemi, dört kardeşimi, iki kız kardeşimi acımadan öldürerek Aras nehrine attılar. Evet, Ermenilerin yaptıkları bu vahşetleri anlatmakla bitmez”.*³⁵

Yaycı'dan Ordubad'a doğru ilerleyen Andranik yol boyunca bütün Türk köylerini yağmalayarak 2 bin insanı katletti. Andranik'in vahşetleri Nurs,

33 Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti Devlet Arşivi (NMRDA), f. 314, liste: 5a, iş: 74, vv. 103-105.

34 İsmayıl Musayev, *Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zangezur Bölgelerinde Siyasi Veziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917-1921-ci illər)*, Bakü, Bakü Üniversitesi yayınları, 1996, s. 44, Elman Ceferli, *Nahçıvanda Ermeni-Azerbaycan münakaşası*, Bakü, Nurlan, 2009, s. 249.

35 V. Hüseyinov, “İbret Dersi Almalıyız,” *Nahçıvan dergisi*, 2001, sayı: 5, s. 125-126.

Kolanı, Mahmutoba, Abrakunus, Kazançı, Parataş, Hanağa, Benenyar, Camaldin, Erezin, Kırna ve diğer köylerde de devam etti.³⁶

Belgeler Şerur bölgesine bağlı 45 köyün de Ermeni komitecilerinin saldırısına uğradığı ve ahalisinin katledildiği ve Aras nehrine atıldıkları konusunda bilgiler vermektedir. Müslümanlar tarafından yakalanan Ermeniler, Nahçıvan'da ve ona bağlı bütün bölgelerde bütün Türkleri katledecekleri ve hepsinin Aras nehrine atılacakları konusunda emir aldıklarını itiraf etmişlerdir. Ermeni birliklerine yazılı olarak gönderilen emirde şu ibareler yer almaktaydı: “Şerur ahalisini Aras nehrine dökmek üçüncü alay kumandanlığının temel görevidir”.³⁷

Diğer bir belge: Yedek Binbaşı Mehmetali Kasımov, 1974 yılında 120 yaşında vefat eden kayınpederi Rüstem Ağayev'den dinlediklerini şöyle paylaşıyor:

*“Andranik'in silahlı birliği Sirap köyüne doğru ilerledikleri zaman köyde Ermenilerin vahşetinden korkarak diğer köylerden de kaçıp gelen insanlar bulunmaktaydı. Köy camisi ihtiyar, kadın ve çocuklarla dolmuştu. Allah evi olduğundan Ermenilerin böyle bir şey yapmayacaklarını düşünüyorlardı. Fakat Ermeniler camiyi yaktılar. 15 bini aşkın Ermeni birliklerinin silahsız insanlara saldırısı sonucu bir gün içerisinde 10 binden fazla insan katledildi. Fakat Andranik Duzdağ tarafından atılan top seslerini duymasaydı, bir kişi ile sağ kalmayacaktı. Andranik Şanlı Türk Ordusu'nun Nahçıvan'a geldiğini haber alıp hemen birlikleri ile birlikte kaçarak uzaklaştılar. Biz hepimiz yaşadığımız için Türk kardeşlerimize minnettarız. Türkiye kendisi çok ağır ve zor durumda olmasına rağmen Azerbaycanlı kardeşlerine yardım elini uzatmış, Nahçıvan'ı Ermenilerden korumak için bölgeye ordu göndermişti. Bu öyle bir cinayetti ki, tarih hiçbir zaman Ermeniler tarafından yapılmış olan bu vahşete tanıklık etmemiştir. Bu, Ermenilerin Azerbaycan Türklerine yönelik gerçekleştirdiği soykırımdı. 20 gün içerisinde birbirinin üstüne atılmış cesetleri götürmek mümkün değildi. Bu durumu gören herkes korku ve şaşkınlık içerisinde idi”.*³⁸

Andranik'in silahlı birlikleri Nahçıvan ve etraf bölgelerde yaptığı katliamlardan sonra 1918 yılının Eylül ayında Sisyan'a, oradan da Kasım ayında Gorus'a geçti. Bu tarihten Zangezur ve Karabağ'ın kara günleri başladı.

36 Elman Ceferli, a.g.e., s. 250.

37 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, yayın №24, cilt:2, Ankara, 1995, s. 45-46.

38 Memmedeli Gasımov, “Acı Hatireler: Azerbaycan'ın Her Yerinde Ermeniler Kanlı İz Koymuşlar”, Nahçıvan dergisi, 2001, sayı: 5, s. 105-106.

Yaptığı cinayetlerin derecesi o kadar çoktu ki, Andranik bu hareketleri ile Nahçıvan'ı kendi yönetimine tabi ettiğini düşünmüştü. Onun amacı girdiği her bölgeyi tamamen Türklerden temizlemek, Karabağ, Zangezür ve Nahçıvan'ı Ermenistan'a birleştirmekti.

Kaynakların verdiği bilgilere göre, 1918-1921 yılları arasında Nahçıvan bölgesinde 73.727 kişi Ermeniler tarafından katledilmişlerdir.³⁹ 1915-1921 yılları arasında Güney Azerbaycan'da ise İngilizlerin ve Rusların teşvikiyle örgütlenen ve yüz kişilik gruplar halinde silahlanan Ermeni silahlı birliklerinin öldürdükleri Türk sayısı 90.000 üzerindeydi.⁴⁰ Bu acı gerçekler Ermenilerde nefret psikolojisinin, Türk'ü öldürmekten manevi zevk alma düşüncesinin açık göstergesi ve sonucu olmakla birlikte, yapılan bu cinayetlerin arkasında büyük devletlerin parmağı olduğunu, özellikle İngilizler tarafından verilen para desteğinin etkisini göz ardı etmek mümkün değil. Bu yardımların yapılmasındaki asıl amaç Türkiye ile diğer Türk halkları arasındaki irtibatı koparmak ve Turancı düşüncelerin önünü kesmek olmuştur. Bu planın gerçekleşmesi için uygun görülen araç Ermenilerdi.

İngilizlerin çok ünlü diplomatlarından Lord Curzon'un söyledikleri oldukça düşündürücüdür: *“Türkiye ile diğer Türk halkları arasında tampon bir devletin oluşturulması kaçınılmazdır. Sorunun ortadan kalkması için yeni Ermeni Devleti tezahüründe Hıristiyan bir topluluğun oluşturulması şarttır”*.⁴¹

Ermeni Devleti'nin Türkiye ile Azerbaycan arasında Nahçıvan'ı da kapsayacak bir bölgede kurulması ve sınırlarının belirlenmesi gerektiği İngiliz planları içerisindeydi. İngiltere Türksoylu Azerbaycan'a güvenmediğinden Ermenilere itimat göstermekte ve Türkiye'nin Transkafkasya'ya giden kapısını kapamak için Nahçıvan'ı Ermenilere vermeye çalışmaktaydı.⁴²

Fransız bilim adamı Jorj de Malevil “1918 yılı Ermeni trajedisi” isimli eserinde Ermeni Cumhuriyeti'nin kurulmasının İtilaf devletlerinin, özellikle de İngiltere'nin yardımı sayesinde gerçekleştiğini belirtmektedir: *“İngiltere'nin iradesi ile Çarlık Rusya'nın harabelikleri üzerinde kurularak kısa bir yaşam*

39 İsmail Hacıyev, “Ermenilerin Azerbaycanlılara Karşı Soykırım Siyaseti”, *Nahçıvan dergisi*, 2001, sayı: 5, s. 42; Fahreddin Ceferov, *Ermeni Vahşiliyi*, Bakü, Nurlan, 2009, s. 29.

40 Aygün Attar, “Ermeni Ulusalılığının Siyasal Oluşumu”, *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi*, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınları, Ankara, 2007, I cilt, s. 248.

41 Ллойд Джордж, *Правда О Мирных Договорах*. В 2-х томах: Перевод с английского. Т. 2 / Д.; Под ред.: Волков Ф.Д., Никонов А.Д., Москва, изд-во “Иностр. Литературы”, 1957, с. 427.

42 Elçin Zamanov, *Cenubi Kafqazda İctimai-Siyasi Veziyyet ve Azerbaycanın Harici Siyaseti (1918-1920-ci iller)*, Bakü, Elm ve Tehsil, 2011, s. 74.

*süren (1918-1920) Ermeni Cumhuriyeti bütün tarihi boyu mevcudiyeti kayda alınan tek bağımsız Ermeni Devleti idi”.*⁴³

Görüldüğü üzere İngiltere'nin iradesi olmasaydı, Ermeni Devleti'nin kurulması söz konusu olamazdı. Kanaatimizce, bu politika İngiltere'nin Türk medeniyetine yönelik bir tehdidi idi. Özellikle İngilizlerin Türk Dünyası'nı birbirine bağlayan bir köprü rolünü oynayan Nahçıvan'ın Ermenilere verilmesi çabaları da bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Nahçıvan'ın “Türk kapısı” kimliğini kaybetmesine yönelik tehditler ve Ermenilere verilmesi ile ilgili çabalar İngilizlerin bölgeyi terk etmeleri ile bu kez Sovyet Rusya'nın inisiyatifine geçti. Sovyet Rusya Azerbaycan'ı bir dostluk ve dayanışma sembolü olarak Nahçıvan'ı ve Zangezur'u Ermenistan'a verme konusunda ikna etmeye çalıştı. Rusya'nın amacı Ermenistan'ı bir an önce sovyetleştirmekti. Fakat yönetim Taşnakların elindeydi ve senelerdir Nahçıvan'ı savaşıyorlardı. Sovyet Rusya Hükümeti bu işlemi nasıl gerçekleştireceğini iyi planlamıştı. Taşnakların senelerden beri savaşıyorlardı alamadığı Nahçıvan ve Zangezur Ermenistan'a hediye edilecekti. Böylece savaşla alınamayan bölgeler kalemle hediye edilerek Taşnaklar gözden düşürülecek, ahalinin ruhu tatmin edilerek onların yeni Sovyet yönetimine ısınması sağlanacaktı.⁴⁴

26 ve 28 Aralık 1920 tarihli kararnameyle bu bölgeler Ermenistan'a hediye edildi.⁴⁵ Fakat Türk Dünyası'nı birbirine bağlayan “Türk kapısı” Nahçıvan'ın Ermenistan'a verilmesine yönelik Sovyet Rusya'nın planı Azerbaycan ve Türk makamlarınca bozulsaydı da, Zangezur Ermenistan'a verildi. Nahçıvan ise Moskova ve Kars Antlaşmaları gereğince Azerbaycan toprağı olmakla birlikte Anavatan'dan izole hale getirildi.⁴⁶

Nahçıvan Kars Antlaşması, dolayısı ile Türkiye Cumhuriyeti'nin sayesinde “Türk kapısı” olarak mevcudiyetini muhafaza etmiştir. Bu destek olmasaydı, Nahçıvan “Türk kapısı” şeklini kaybedecekti. Dolayısı ile, Kars Antlaşması olmasaydı, Nahçıvan herhalde büyük ihtimalle Azerbaycan'ın değil, Ermenistan'ın sınırları içerisinde olacaktı.

43 Жорж де Малевил, *Армянская Трагедия 1915 года*, Баку, Элм, 1990, с. 15.

44 ATASE, A.6/6686, Kls. 924, D. 6-1, F. 25-5.

45 İsa Habibbeyli, “Behbudağa Şahtahinski'nin Hizmetleri ve Akıbeti”, *Azerbaycan gazetesi*, 18-19 Mart 2011.

46 Ayrıntılı bilgi için bkz: Emin Şihaliyev, “Kars Antlaşması, Nahçıvanla Bağlı Siyasi Meseleler Üzerine Yeni Bir Değerlendirme ve Ermeni İddiaları”, Çankırı Karatekin Üniversitesi *Uluslararası Strateji Dergisi*, 2013, c. 2, sayı: 1, s. 15-26.

Sonuç

Azerbaycan Türklerinin XX. yüzyıl başlarında yüzleştiği sorunlar, “Büyük Ermenistan” düşüncesine kenetlenen Ermenilerin bölgeye yönelik iddiaları jeopolitik konumu itibarile son derece büyük öneme sahip olan ve her zaman Türk Dünyası’nı birbirine bağlayan bir koridor ve köprü görevini yerine getiren eski Türk toprağı Nahçıvan’da ağır izler bırakmıştır. Rus ve İngiliz arşiv belgeleri ışığında ortaya çıkan bilgilere göre 1905-1907 yıllarında Ermeniler tarafından Nahçıvan’da yapılan katliamlarda Rusya’nın, 1918-1921 yıllarında yapılan katliamlarda ise İngiltere’nin büyük rolü olmuştur. Bahsi geçen dönemlerde Ermeniler için para, her türlü silah ve cephane tedarik edildi. Bu destekler sayesinde hareket kabiliyetlerini artıran ve önemli ölçüde mühimmat temin eden Ermeniler Azerbaycan’ın ayrılmaz parçası olan Nahçıvan’da ciddi etnik temizlik hareketlerine imza attılar. Kaynakların verdiği bilgilere göre İngilizlerin ve Rusların teşvikiyle örgütlenen ve bu güçlerin politikaları doğrultusunda gruplar halinde silahlanan Ermeni birlikleri tarafından Nahçıvan’da 10 binlerce, 1918-1921 yıllarında ise yaklaşık 75 bin Müslüman Tür insanı katledilmiştir. Bu cinayetlerin arkasında Büyük Güçlerin, özellikle İngilizler ve Ruslar tarafından yapılan maddi desteğin ve silahların etkisini göz ardı etmek mümkün değil. Bu yardımların yapılmasındaki asıl amaç Türkiye ile Türk halkları arasındaki irtibatı koparmak, “Türk kapısı” kimliğiyle özdeşleşen Nahçıvan’ı Ermenilere vermekle Turancı düşüncelerin önünü kesmek olmuştur. Büyük Güçlerin jeopolitik çıkarları çerçevesinde gerçekleştirilmesi istenen bu plan için Ermeniler uygun görülen en önemli araç olmuştur.

KAYNAKÇA

Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde:

Attar, Aygün, “Ermeni Ulusalçılığının Siyasal Oluşumu”, *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınları*, Ankara, 2007, I cilt, s. 231-252.

Başak Tolga, “İngiltere’nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu (1917-1918)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2013, sayı: 45, s. 93-125.

Ceferov, Fahreddin, *Ermeni Vahşiliyi*, Bakü, Nurlan, 2009, 186 s.

Caferli, Elman, *Nahçıvanda Ermeni-Azerbaycan münakaşası*, Bakü, Nurlan, 2009, 280 s.

Gasimov, Memmedeli, “Acı Hatireler: Azerbaycan’ın Her Yerinde Ermeniler Kanlı İz Koymuşlar”, *Nahçıvan dergisi*, 2001, sy. 5, s. 105-106.

Habibbeyli, İsa, “Behbudağa Şahtatinski’nin Hizmetleri ve Akıbeti”, *Azerbaycan gazetesi*, 18-19 Mart 2011.

Hacıyev İsmail, “Ermenilerin Azerbaycanlılara Karşı Soykırım Siyaseti”, *Nahçıvan dergisi*, 2001, sy. 5, s. 37-44.

Hopkirk, Peter, *İstanbul’un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, İstanbul, Yeni Yüzyıl – Sabah yayınları, 1995, 516 s.

Hüseynov V., “İbret Dersi Almalıyız,” *Nahçıvan dergisi*, 2001, sy. 5, s. 125-126.

İstiklal gazetesi, 31 Mart 1919.

Nevvab, Mir Möhsün, *1905-1906 Yıllarında Ermeni-Müslüman Davası*, Bakü, Azərneşr, 1993, 128 s.

Ordubadi, M.S., *Kanlı Seneler*, Bakü, Karabağ’a Yardım Komitesi, 1991, 144 s.

McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, çvr. Bilge Umar, (İstanbul: İnkılap kitabevi, 1998), 408 s.

Musayev, İsmail, *Azerbaycan’ın Nahçıvan ve Zangezür Bölgelerinde Siyasi*

Veziyyet ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917-1921-ci illər), Bakü, Bakü Üniversitesi yayımları, 1996, 385 s.

Swietochowski, Tadeus, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)*, İstanbul, Bağlam yayımları, 1988, 295 s.

Şihaliyev, Emin, “Kars Antlaşması, Nahçıvanla Bağlı Siyasi Meseleler Üzerine Yeni Bir Değerlendirme ve Ermeni İddiaları”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Strateji Dergisi*, 2013, c. 2, sayı:1, s. 15-26.

Yerasimos, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar. Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu*, İstanbul, İletişim yayıncılık, 2000, 504 s.

Zamanov, Elçin, *Cenubi Kafqazda İctimai-Siyasi Veziyyet ve Azerbaycanın Harici Siyaseti (1918-1920-Ci İllər)*, Bakü, Elm ve Tehsil, 2011, 176 s.

Rusça:

Из писем «И.И.Воронцова-Ташкова Николаю Романову», *История Азербайджана по Документам и Публикациям*, Баку, Элм, 1990, с. 118-120.

Джордж, Ллойд, *Правда О Мирных Договорах*. В 2-х томах: Перевод с английского. Т. 2 / Д.; Под ред.: Волков Ф.Д., Никонов А.Д., Москва, изд-во “Иностран. Литературы”, 1957, 556 с.

Малевил, Жорж де, *Армянская Трагедия 1915 года*, Баку, Элм, 1990, 128 с.

Мнацаканян, А.Ш., *О литературе Кавказской Албании*, Ереван, издательство “Академия Наук Армянской ССР”, 1969, 220 с.

Улубабян, Б.А., *Очерки Историй Восточного Края Армении (V—VII вв.)*, Ереван, изд-во “Академия Наук Армянской ССР”, 1982.

Шаумян, С.Г., *Избранные Произведение*, Москва, изд-во политической литературы, 1978, том: 2, 487 с.

Belgeler:

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi,

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, yayın №24, cilt:2, Ankara, 1995, s. 45-46.

Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi (*ATASE*), A.6/6686, Kls. 924, D. 6-1, F. 25-5.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresinin Siyasi Senedler Arşivi (*ARPIİSSA*), f. 276, liste: 2, iş: 20, vv. 18.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresinin Siyasi Senedler Arşivi (*ARPIİSSA*), f. 276, liste: 2, iş: 22, vv. 75-77.

Nahçıvan Muhtar Respublikası Devlet Arşivi (*NMRDA*), f. 26, liste: 1, iş: 25, vv. 78-84.

Nahçıvan Muhtar Respublikası Devlet Arşivi (*NMRDA*), f. 314, liste: 5a, iş: 74, vv. 103-105.

Extracts from Foreign Office Reports (February, 1919), Azerbaijan Democratic Republic, Great Britain's Archivals Documents.

India Office Records IOR/L/P&S/11/166. Decypher. Mr. Wardrop (Tiflis), No: 209, 17th December 1919.

The National Archives of United Kingdom, Public Record Office Foreign Office (*PRO. FO.*) Documents 371/3062/231202, Aneurin Williams to Lord Robert Cecil (Foreign Office), December 4th, 1917.

PRO CAB (Cabinet Papers) 23/4, War Cabinet, 294, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Friday, December 7, 1917.

PRO. FO. 371/3016/237541, J.A.Malcolm to Ronald Graham (Foreign Office), December 14th, 1917.

PRO. CAB. 25/120, S.W.C. 1, Secret, "Note on the Military Situation in Armenia" by Supreme War Council, British Section, Versailles, December 3, 1917.

Российский Государственный Военно-Исторический Архив (*РГВИА*), ф, 400, с. 5, д. 4, л. 793; 817.